

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՏԱՐՈՒԻ ԱՇԽԱՐՀԸ

IX

ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՍՊԱՍՈՒՄՆԵՐՈՒ ԶԱՐԴՈՒՄԱՆՔԸ

Նոյն օրը, երբ մենք ցաք-ցրիւ կը նահանջէինք դէպի Քան լեռան գաղտթը, Սասոնի յարձակումը սկսած էր: Թնդանօթներու որոսթ չառ որոշ կը հասնէր մեզի, որ շարունակուեցաւ երկար ատեն մեր Քան եղած միջոցին: Հարց ծագեցաւ շատերու մէջ թէ՝ կրնայի՞նք ոեւէ օգնութիւն հասցնել պաշարողներուն. բայց ինչո՞վ կամ ի՞նչ ուժեցով. որո՞ւ ձգել մեր շուրջը վխտացող սարսափահար ժողովուրդը: Պարզ էր, որ բացարձակ անզօր էինք բան մը ընելու, սակայն կարեքն ունէինք մեր խիզճերու հանգստութեան համար, բարձրաձայն արոտայայտիլ, մեր պատրաստակամութիւնը յայտնել իրարու . . . Ի հարկէ, եթէ ունենայինք դէթ 50 հոդի փորձւած ազատ մարտիկներ, կրնայինք անհանդատացնել պաշարով թշնամին՝ անոր թիկունքը վտանգելով: Բայց այդ մարտիկներն ուրկէ՞ կրնայինք առնել:

Երկար ատեն ոչ մէկ լուր ունէինք Սասունի կոիւներէն եւ անոնց չետեանքներէն: Բաւական ժամանակ անցնելէ յետոյ միայն, օր մը լուր հասաւ մեզի, որ Աւրանայ մեր հին հայդուկ Արամը զարնւած է, Քանէն դէպի հարաւ, լեռնաշղթայի մը վրա բնակող քիւրտ գիւղացիներէ: Ենթադրեցինք, որ մերինները պարտւած են ուրեմն, քանի որ Արամի պէս կարեւոր ուժի մը զարնւիլը մեր լեռան մօտ ցոյց կուտար, որ ժողովուրդը փախուստի դիմած է:

Մուշին ալ լուր չունէինք, երբ գիշեր մը ահա այնտեղէն ալ երեւեցան չարագուշակ բանբերները: Խումբ մըն էր յոգնած, պատառուած ու անհունորէն վշտարեկ: Մեր մօտիկ ընկերներն էին, որոնք Մուշի ժողովուրդին հետ ութ օրէ աւելի չէին կրցած դիմանալ

զորքի եւ քիւրտերու գրոհին ու սմբակուման եւ տեղի էի տւած : Կը պատմէին Կոտոյի Հաջիի հերոսական կոփւը իր տունչն : Թշնամին երկար դրաղեցնելէ ետքը, երբ կը տեսնայ, որ ուղմամթերքը ըսպառեցաւ, տունը կրակի կուտայ, կինը կը գնդակահարէ, ու ինքն ալ, ամէհի առիւծի մը պէս մանչելով, կիյնայ իւր վերջին գնդակէն : Կը պատմէին հերոսական հաղաղիւտ դրագներու մասին, կատարւած նաև ուրիշներու կողմէ, որոնցմէ անկարելի էր ակնկալել նման բան մը : Այս ամենը, սակայն, անզօր էին փրկել ժողովուրդը, որը ի վերջոյ տուներու մէջ ողջ կայլուի, իսկ բաղմաթիւ կիներ ու աղջիկներ բորենիներու ճանկերուն կը յանձնէին . . .

Պատմեցին նաև Վարդան Վարդապետի, Նազարէթ էֆ-ի, Համաղասպի, երկու Արշակներու, Յարութիւնի եւ ուրիշ ընտիր մտաւորական եւ հասարակական դէմքերու մասին, որոնց հաւաքած, իրարու կապած եւ սուբիններու տակ՝ Խաս-Գիւղէն առաջնորդած ու հոն գնդակահարած կամ ողջ ողջ այրած են :

Աղատւած ընկերները, բուռն յուզմունքով եւ խոր կոկիծով, իրենց գառնութիւնը կը թափէին իմ եւ, մասնաւորապէս, Սասունի ընկերներու դէմ : Պէտք չէր որ ես Մուշին հեռանայի . դինւորական ուժ մը չէր բայց բարոյական հեղինակութիւն մըն էի, իբր յեղափոխական գործիչ . կրնայի համախումբ պահել իրենց ուժերը եւ Կոտոյի Հաջիի հետ յաջողութեամբ կաղմակերպել գիմադրութիւնը . պէտք չէր որ լոէի Սասուն ընկերներու յամառ պահանջը եւ հեռանայի Մուշին . . . : Այսպէս կը խօսէին ինձի արիւնի եւ բոցերու մէջէն հը-բաշքով աղատւած այդ քաջերը : Ու ես զլուխս հակած, խղճահար տկարութեամբ կը զդայի որ, այդ դատապարտութիւնը իրաւացի էր :

Եկողներու մէջէն կը յիշեմ Գաւառեան (Լոլոյի) Տիգրանը, Կօնտուքածի Արմենակը, սարաջ եւ դերձակ Յարօները, Տէր-Զաքարեանը, ուսուցիչ Կոնջոյեան Յոհաննէսը եւ բանակէն այդ օրերը փախած հայ սպա մը՝ Միսաքը (աղղանունը մոռցած եմ) :

Անոնք էին որ աւելի մանրամասն եւ ճշգրիտ պատկերացուցին պաշտի ահաւոր ջարդը :

Դիմադրութիւն ցոյց տւած են գլխաւորապէս այն գիւղերը, ուր եղեր էին հայուկներ, որորինակ՝ Աւրանը, Գոմսը, Աղաճանը, Յրօնքը, Ղղլաղաջը, Գառնին, Վարդենիսը եւ ուրիշ գիւղեր :

Այս տեղերէն էին, որ քանի մը օրէն երեւցան, շըջմոլիկներու նմանող անհատ փրկածներ, որոնք կորսնցուցած ամէն ինչ՝ ուրւականներու երեւոյթն ունէին :

Իսկ Սասունը ըստ երեւոյթին դեռ ընկճւած չէր բոլորովին : Օր

մը մեղի եկաւ Պուլանըզցի Մարտիրոս Վարժապետը . օդնութիւն կուգէր . հեղնանք էր կարծես : Թուլիերու մէջ հաւաքւեցանք , մըտածերու այդ մասին . 8-10 հոգի՝ կը կարծեմ հաղիւ յաջողեցաւ տանիւ իր հետ . աւելորդ էր ի հարկէ , որովհետեւ ճամբան անոնցմէ մեծ մասը ջարդւեցաւ , Վարժապետն ալ վերադարձաւ մեր քով :

Օրէ օր կեանքը լերան ծերպերու մէջ այլեւս անհանդուրժելի կը դառնար : Ժողովուրդը համախումք չէր ապրեր . ցրւած էր սար ու ծոր : Ամէն օր կը փոխէինք տեղերնիս : Լեռը ծածկւած էր տեղ-տեղ մարդահասակ թուլիերով . անոնց եւ մեծ ժայռերու խոռոչներու մէջ կը պատսպարէինք , որովհետեւ գրեթէ ամէն օր , արշալոյսը բացւելուն հետ , մեր լեռները կը պաշարէին Մուսա բէկի աշխրէթներով , որոնք լայն շրջանակներով շուրջկալ կը կազմակերպէին եւ անընդհատ համազարկեր կը տեղացնէին թփուտներու ուղղութեամբ : Աննպատակ չէր այդ , որովհետեւ գիշերները մեր ժողովուրդը ան-խոհեմաբար խարոյէր կը վառէր այս ու այն կողմ՝ արտերէ բերած ցորենը խարկելու կամ ոմանք՝ իրենց խնայած իւղով եփելու կամ հատիկ շինելու : Քիւրտերը կը դիտէին կրակի վայրերը եւ արշալոյսին այդ կէտերը կը պաշարէին : Մենք ալ , երբ իրիկունները կանցընէինք այդ անտառիկներու եւ ծերպերու մէջէն , կը տեսնէինք մեր շուրջը տասնեակներով հայերու դիակներ , ընկած իրենց օջախներու քով , որոնց վրայի ցնցութիւներն իսկ կողոպտեր էին քիւրտերը :

Մսեղէնի գոյութիւնը մոռցած էինք բոլորովին , ինչպէս նաև կաթնեղէնի կամ հացի : Այդ ամենը գեռ հանդուրժելի էին , բայց վերջացած էր նաև աղը եւ այդ էր սարսափելին : Գարշահոտած է-ինք ու հիւանդ ամենքա . մեր բերանը եւ ակռաները այլեւս անզօր էին չոր գարի փշելու եւ ծամելու . այլ սնունդ չունէինք : Աղբիւրի պէս բան մը կար փոքրիկ շիթով - բայց ո՞ր մէկուն բաւարարէր . կոիւ կատղած ամբոխի , սափորակոիւ՝ ջուրին շուրջ :

Ամենքը ցրւեցան . 8-10 հոգիով մնացի այլեւս : Ժողովուրդը կը հաւէր ամենօրեայ մասնակի ջարդերէ եւ հիւանդութիւններէ : Այդ պայմաններուն մէջ ո՞վ կը մտածէր ուժերու ամփոփման կամ ոեւ է նպատակի համար զանոնք կազմակերպելու մասին : Ամենքը զարհուրելիօրէն յուսահատ՝ անձնական կեանքի պահպանման միջոցներ կը փնտոէին ամէն գնով :

Օգոստոսի մէջ էր կարծեմ , երբ օր մը Քանի լեռը եկան յանկարծ Վարդենիս դիւղի մեր կարեւոր ընկերներէն Մարտիրոսը եւ Յարութիւնը : Էսին թէ եկած են խորհուրդ ընելու Վարդենիսի շամ-

փերու (եղէդնուս) մէջ ապաստանած ժողովողի փրկութեան մասին։ Կուզէին իմանալ, թէ պէտք է Քան դան եւ մեղի միանան, եթէ ոչ փորձէին անցնիլ դէպի ոռւսական բանակը, որ, իրենց ըսելով, հեռու չպիտի ըլլար իրենցմէ։

Ի հարկէ խորհուրդ չտիինք անցնիլ 40 քիլոմետր մուհաճիրներու շթաներու մէջէն Քան համար համար, քանի որ մեր վիճակը շատ աւելի ծանր էր. թելաղուցինք իրենց որ փորձեն նախ կապւիլ ոռւսական բանակին հետ, ապա անոնց պաշտպանութեան տակ, ժողովուրդը փոխադրեն անոնց կողմը։

Լաթի մը վրայ նամակ մը պատրաստեցի ոռւսական բանակի յառաջապահ հայ կամաւորական գունդերուն ուղղւած, աղերսելով որ սաջապահ հայ կամաւորական գունդերուն ուղղւած, աղերսելով որ ժամ առաջ քանի մը հարիւրեակ ձիաւոր ուժեր դրկեն դոնէ մինչեւ Մեղրագետ, նախապէս խարոյիներու միջոցով մեղ նշան տալով։ Այդ պարագային, մեր պաշտպանութեան տակ, լեռներէն կ'իջեցնէինք ցրւած ժողովուրդը եւ մուհաճիրներու մէջէն, թէեւ զոհերով, կը նայինք համար մեր կամաւորներուն։

Վարդենիսցի երկու ընկերներն ալ հեռացան մեր փրկութեան յոյսերու թելը իրենց հետ տանելով։

Երկար - երկա՞ր օրեր, արշալոյսէն մինչեւ վերջալոյս, դիտակս հանդիպակաց լեռնաշղթաներուն ուղղած ոեւէ նշանի կը սպասէի . . . Օր մը միայն արշալոյսին, նշմարեցի, որ Նեմրութի քովէն, Ախլաթէն դէպի գաշտ, կիջնէին անընդհատ ահագին փոշիի ամպեր. ոռւսական զօ՞րքն էր, արդեօք։ Հոդեկան աննկարադրելի ուրախութեան, սպասումի եւ յուսախարութիւններու շատ վայրկեաններ ապրեցանք։ Բայց երբ իջած էին լեռներէն, այդ ատեն կրցանք հաստատել, որ անոնք ոռւսական բանակին առջեւէն հայածական քիւրտեր էին իրենց սայլերով ու հօտերով, որ սարսափահար արագութեամբ կը լեցէին Մշոյ դաշտը։ Այդ ալ կը միխթարէր եւ յոյս կը ներշնչէր մեղի. կը խորհէինք, թէ ոռւսական բանակը, ուրեմն, հեռու չէ Ախլաթէն եւ մեր սուրհանդակները կրնան հասի մեր կամաւորներուն։ Այս անուշ յոյսերով ապրեցանք շարք մը օրեր։ Մեր յոյսը աւելի թափ առաւ, երբ դիտեցինք Գրդուռ լերան կրծքին ծուխի ահագին քուլաները. դիւդ մըն էր որ կայրէր։ Շատ յետոյ երբ Կովկաս հասած էինք, հոն հասկցանք, որ Վարդենիսի ժողովուրդը, մեր հինաւուրց քաջարի Հասրաթի առաջնորդութեամբ, եղեղնուածներէն ելեր եւ անվտանգ հասեր էր ոռւսական բանակին։ Անդրանիկն է ընդուներ զիրենք։ Կարգացեր է մեր նամակը եւ լսեր մեր վիճակի մասին անոնց բերա-

նացի պատմութիւնը. բայց նոյն օրը ոռւսական հրամանատարութենէն նահանջի հրաման ստանալով, շատ պարագաներու մէջ ըմբռատ Անդրանիկը, հարկ համարած է ենթարկել սպայակոյտի հրամանին և անմիջապէս նահանջած է: Մինչեւ այսօր ալ դառնութեամբ կը խորհիմ Անդրանիկի այդ «կարգապահութեան» վրա: Հարցուցի իրեն օր մը այդ մասին: Իտաղմագիտական հեղինակաւոր դիրքով մը ինձի դիտողութիւն ըրաւ թէ՝ ես չեմ հասկնար զինւորական շարժումներէ: ինչպէս կրնար ինքը մինակ մնալ այդքան ներսը՝ թշնամիի երկրին մէջ, երբ ամբողջ բանակը կը նահանջէր . . .:

Մուհաճիրներու ահարեկ փախուստէն քանի մը օր վերջ, նոյն լեռնաշղթաներէն երեւցան նոր փոշիի ամպեր. դէպի դաշտ կիշնէր մէծ խումբ մը ձիաւորներու: Անոնց զգուշաւոր եւ հովհարի ձեւով փուստ դանդաղ յառաջացումէն եւ հազուստի ընդհանուր երեւոյթէն դատելով, հաւատացած էինք որ ոռւսական հետախոյզ խումբ մըն է ատիկա: Եկան հասան մինչեւ Մկրագոմ, մտան աւեր այդ գիւղը եւ մօտ կէս ժամէն դարձեալ նոյն ճամբով վերագրածան, անհետանաւով լեռներու մէջ, վշրելով մեր բոլոր յոյսերն ու սպասելիքները: Խորակւած հոգով՝ հաշտեցանք այլեւս անխուսափելի մահւան հետ: Այսուհետեւ անտարբեր ու անդզայ ուրւականներու պէս ցորեկները կիյնայինք պուրակներու թուփերուն մէջ, դիշերները դուրս կելլայինք ուտելիք վիճակնելու, տեղ փոխելու կամ մեր ժողովրդի բեկորներուն հանիպելու: Գիշեր մը երբ այսպէս ձորէ մը կը բարձրանայինք, պուրակի մը խորքէն եկեղեցական մեղեղիի մը նմանող կերկերուն ձայն մը լսեցինք: Յուշիկ մը առաջացանք եւ հեռուն, խուսոր ժայրի մը ստուերին մէջ, երեւցաւ խարոյիկը, որուն քով մարդոց սեւ սպակներ կերեւնային: Մօտեցանք. կիսամերկ, ցնցուիներուն մէջ պլլւած մարդոց եւ կանանց խումբ մըն էր, որ կիսաբոլորակ կաղմած՝ շրջանակի մէջ էին առած կիսամերկ պատանի մը եւ դեռաստի աղջիկ մը, իսկ անոնց դիմաց՝ կարծես կրակով ներկւած՝ երկար մօրուքը հովին՝ ծերունի քահանան էր կանդնած դիրք մը կուրծքին, գլուխը սպառնական եւ պաղատագին դէպի սեւ երկինք՝ աղիողորմ մեղեղի մը կերպէր պասկ էր որ կը կատարէր . . .:

Կը նայէի ապշած եւ սարսափահար. խելագար էին անոնք, թէ՞ մահր արհամարհող կամ անոր դոյլութեան մասին դիտակցութիւնը կորսնցուցած մարդիկ. անոնք կուղէին որ չմարի հայի կեանք-օջախը . . .:

Անցանք հեռուէն աննշմար. բարձրացանք լեռը եւ անհետացանք:

Արշալոյսը նոր էր բացւած, եւ ահա ամէն կողմէ համազարկերը վերսկսան. երկար տեւեց: Երբ վերջալոյսին կիջնէինք լեռնէն, նոր ապաստան մը վնասուելու մտմտուքով, կանցնէինք նորէն «Հարսնիքի» պուրակէն . . . Մարած խարոյիկ մը եւ չուրջը բազմաթիւ դիակ-ներ. նորապսակ զոյգը իրար քով երկնցած էին՝ խարոյկին նման անկենդան:

Քրտական հորդաները մեզ հանդիսատ չէին տար. անոնց վրա աւելցան նաեւ ուսւ բանակի առջեւէն փախչող չէրքէղ եւ թիւրք հա- զարաւոր բազմութիւնները, որոնք իրենց հօտերով, սայլերով ու զնոտանիքներով կը լեցնէին մեր լերան ստորոտը, երբեմն յանկարծ կը վերնային, յառաջանալով դէպի Մուշ եւ Օղնուտ, երբեմն ալ կը կու կուրազանային: Անոնց այդ շարժումներէն մենք նոյնպէս կը կու- հէինք կոխւներու ընթացքը: Այս մուհաճիրները, երեւի իմանալով որ զեռ ողջ մնացած հայ բեկորներ կան, թերեւս վախնալով, որ օր մը այդ յուսահատ բեկորները կրնան գրոհ տալ իրենց վրա, փորձեցին իրենք պաշարել մեր լեռը, Հաւատորիկի եւ Բերդակի կողմի ձորե- րէն: Դեռ ձորը չմտած, յետ մղեցինք անոնց ձիւորները: Կեդրոնէն երկրորդ փորձ մը ըրին դէպի լեռ բարձրանալ. բայց երբ զարկինք անոնց դլխաւորը եւ քանի մը ձիւորներ, խուճապահար վերապար- ձան:

Շատ անգամ ծրագրեցինք խուժբերով դաշտ իջնել, սարսափ ձը- դելու մուհաճիրներու մէջ եւ մանաւանդ քիչ մը սնունդ ձեռք ձըգե- յու (ոչխար, ցորեն եւ այն), բայց անհնար եղաւ քանի մը հոգի ի- րարու բերել եւ խուժը մը կազմել: Երբեմն կիջնէինք մեր լերան վա- րի լանջերէն, Հաւատորիկի եւ Առաղի գոմերու քովերը՝ լքւած այ- դիներէ եւ բանջարանոցներէ պաշար բերելու: Անգամ մը, երբ քիչ մը գետնախնձոր եւ ժուռ խաղող գտած կը վերապանայինք, յան- կարծ մեր առջեւ գտանք հինգ անձանօթներ՝ տաճկական պատռո- տած համազդեստներով: Անզէն էին, վիդերէն կախւած ունէին մի- տին իրենց պարզարի պարկերը:

Մեղի ապաստան եղող լեռնային տարածութեան մէջ առաջին անդամն էր որ «մատաղը իր ոտքով» կուգար մեր ձեռքը իյնալու: Անմիջապէս ի հարկէ կուաւեցինք որ ասոնք թրքական բանակէն դա- ստալիք զինւորներ էին եւ հաւանաբար մեր լեռներու ճամբով դէպի հարաւ կերթային:

Պաշարեցինք զիրենք առանց կասկած ներշնչելու. ձեւացանք քիւրտ (վայրենի արարածներու տեսք ունէինք արդէն) եւ մեղմէ մէկ

քանիները դասալիք զինւոր : Նստեցուցինք մեր բոլորակին մէջ եւ հարցուվորձի սկսանք :

Փախած էին Պուլանըխի ճակատէն : Թիւրք բանակը կըսէին, կազմալուծւած է . կէսէն աւելի հիւանդ . սնունդ չունին եւ ոչ ալ հագուստ : Իրենք խօսք մէկ ըրին եւ փախան . կուղեն երթալ դէպի Մուսուլ : Ընկերներուս աչքերուն մէջ վայրենի կրակ նշմարեցի՝ կատաղի վրժմառութեան բոց էր . հում-հում պիտի ուտէին . մարդկային գութի ոչ մէկ նշոյլ մնացած էր մեր մէջ . լոելեայն անոնց մահան վճիրը տւած էինք արդէն, մանաւանդ որ իրենց պարկերուն մէջ ալ պէտք է որ սնունդի պաշար ունենային . . . :

Մեր լաւ քրտախօս ընկերներէն 5-6 հոգի, իրար աչք ընելով, ըսին թէ իրենք եւս դէպի հարաւ պիտի մեկնին եւ առին իրենց մէջ ու հեռացան : Դաշոյնով խողխողած էին թիւրք զինւորները . առած էին միայն անոնց զինւորական վերի հաղուստները (որ յետոյ օդտակար եղան մեղի) եւ պարկերը, որոնցմէ մէկը ինծի բաժէին ինկաւ : Շատ յետոյ երբ մեր տոքերը այդ կողմերը ինկան նորէն, տեսանք անոնց գարշահոտ դիակները, սեւցած, ուռած եւ կիսովին նեխած :

Քրտական հորդաներու որսարշամները մեր ժողովրդի վրա հետքհետէ աւելի կատաղի եւ աւելի մեծ չափերով տեղի կունենային : Այդ պատճառով ալ անհատ զինւած ուժերը միացան մեղ՝ իրենց կիներով եւ երեխաններով եւ դարձանք 30-40 հոգի : Անհնար էր այլեւս անշշուկ շարժւիլ եւ պահւիլ : Մեզի միացողներէն տեղեկացանք, որ պատւելի Գրիգորը իր ընտանիքով դեռ կապրի եւ պահւած է մեր Հանդիպակաց խոր ձորի մը պուրակին մէջ : Դիտակով կը դիտէի այդ պուրակը, որուն շուրջը կը լիստային քրտական խմբերը, ահադին ժխոր բարձրացնելով : Անոնց քովիրը խմբած էին ոչխարներու հօտեր : Ենթագրեցինք, որ հայերէ յափշտակած հօտերն են, որ կը բաժնէին, որովհետեւ վայրենի կանչերով կը կուէին եւ կը ցրէին հօտերը : Իրիկւան մօտ էր արդէն, երբ սկսան հեռանալ : Այդ միջոցին յանկարծ ձորի մէջն հրացաններու ձայներ լսեցինք, իսկ քիչ յետոյ տասնոց ատրճանակ մը պատպախանեց անոնց, մէկ անդամէն տաս հարւած տալով : Կասկած չկար, որ պատւելի Գրիգորի տեղը գտած եւ պաշարած էին : Իրիկւան աղջամուղջի մէջ հաղիւ շարժող խրմակներու սոււերները կը տեսնէի . հրադէններու ձայները 15-20 րոպէ միայն տեւեցին . այնուհետեւ մեռելային լոռւթիւն տիրեց : Հասկցանք որ պատւելի Գրիգորը, իր ընտանիքին հետ, սպանւած էին :

Նախապաշարում պիտի համարւի, սակայն շատ տարօրինակ էին

իմ երաղներս։ Անոնք ընօհանրապէս ձիերու կամ օձերու շուրջը կը դառնային։ Երբ օճ տեսնէի, անպատճառ ընդհարում մը պիտի ունենայինք կամ յարձակում պիտի կրէինք, իսկ երբ ձիերու հետ կալւած ըլլար, օրը խաղաղ կանցընէինք։ Եւ այս նշանները գլեթէ անսխալ էին։ Պատւելի Գրիգորին գերեզման դարձող խոր ձորի վերը, լեռնալանջի մը պուրակի մէջ զիշերեցինք օր մը։ Մեղ հետ էին 15-20 հոգի՝ կիներ, այլեր եւ մանուկներ։ Վերջիններէն միայն մէկ հատ կար, որ հազիւ 5-6 ամսական էր եւ սաստի չէր ենթարկւեր, միւսները բաւական մեծէին։ Մեր պուրակէն վար, հաղիւ քսան քայլի վրա, կացնէր լեռնային ճամբան, որուն մօտ փոքրիկ աղբիւր մը կը հոսէր։ Իրիկւան կողմը, երբ մերինները կամաց ճայնով կը խօսէին, ճամբայի վերէն դուռըմ-դոչումով վար կուղային խումբ մը մարդիկ՝ քիւրտեր էին, որոնք պիտի անցնէին մեր շատ մօտէն անցնող ճամբային։ Սարսափահար՝ ամենքս շունչերնիս իսկ պահեցինք եւ զսպեցինք երեխանները։ Քիւրտերը կը մօտենային։ Այդ միջոցին, երեւի մօր կամ հօր սաստէն վախցած պղտիկ մանկիկը ճիչ մը արձակեց եւ սկսաւ լացը . . . Մենք քար կտրեցանք. վտանգը ակներեւ էր. քիւրտերու խումբը, ըստ սոլորութեան, իրար ընդհատելով եւ դուռըմ դոչումով մօտեցաւ աղբիւրին։ Յանկարծ մեր փոքր մանկիկի ճայնը կարծես սուրով կտրեցին. մեռելային լոռութիւն տիրեց։ Այդ միջոցին էր, երբ քիւրտերը հաւաքւած աղբիւրի շուրջը, ջուր կը խմէին, որ տեւեց մօտ տաս րոպէ, ապա դանդաղօրէն հեռացան։

Ազատ շունչ առինք. հայրը ինդղած էր իր մանկիկը, եւ այս գինով փրկւեցանք մենք . . .

Այլեւս վայրենի կենդանիներու կերպ էինք առած. մեր ոտքերէն ու ուսերէն ցնցոտիներն էին կախւած. ոտքերնիս մաշւած տրեխներու մէջէն քարերու, մացառներու զարնելով, կարծը վէրքերով ծածկւած էին, դէմքերնիս մութ հողի դոյն էին առած եւ մենք, ամրողովին ոսկրացած կմախփի էինք վերածւած։

Կը տեսնէի շուրջս գտնւող ընկերներէն մանաւանդ մէկ քանիի լուռ տառապանքը ինծի համար։ Անոնք գերմարդկային ճիգ գործ կը դնէին պատառ մը հաց, կտոր մը շաքար գտնելու եւ ամոքելու իմ Փիզիքական տառապանք։ Դաղձ կը հաւաքէինք երբեմն եւ «թէյ» կը շինէինք, որ քիչ մը ուժ կուտար մեղի։

Քան լեռը այլեւս վտանգւած էր։ Ռուսական բանակէն ալ յոյսերնիս կտրեցինք եւ որոշեցինք անցնիլ Մառնիկա լեռները։ Սարսափելին այն էր, որ պուրակներու տերեւները սկսեր էին թափիլ եւ այ-

լեւս չէինք կրնար ծածկւի թշնամիներու աչքէն։ Կեանքը այնուհետեւ ալ աւելի անտանելի դարձաւ։ Մեր ընկերներու մէջ իսկ անհատապէս իրենք զիրենք միայն ազատելու զբացումներ արթնցան եւ միաժամանակ նեղսրտութիւն, կասկած՝ միմիանց հանդէպ։ Այդ տեսակէտէն Պօլէի Արշակը (Մճոյի եղբայրը) շատ կը կասկածւէր ինձի հետ եղող ընկերներու կողմէ։ կըսէին թէ դաւ մը կը նիւթէ մեղի դէմ։ Թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս, չկրցայ հասկնալ։ Միայն երբ կը հանդիպէինք իրեն, ժանտ դէմքով եւ թշնամական հայեացքով կը դիտէր իր մօտիկ ընկերները։

Այս մթնոլորտի մէջ, ամենքիս միտքը աւելի տեհողագին կաշխատէր։ Զար մը գտնել ազտաւելու համար դժոխային կեանքէն։ Ոչ մէկ փրկութիւն կար այդ վիճակին մէջ մնալէն։ Պէտք էր ուրեմն վերջին ճիգ մը գործ դնել՝ հասնելու ոռւսական բանակին։ Այս էր ահա մեր բոլորիս մտածումը։ Բայց ատիկա անկարելի կը համարւէր։ Ի՞նչ պիտի ընէինք մեզի հետ եղած ահագին թւով կիներն ու երեխաները։ Այս մտահոգութիւններուն շատ անդամ կը պատասխանէին – «կին ու երեխայ միշտ կարելի է ունենալ. տղամարդն է որ պէտք է ողջ մնայ, տան օջախը ան պիտի պահէ» – այսպէս կը դատէին անոնք։ Ու իրարմէ գաղտնի, սահմանը անցնելու պատրաստութիւններ կը տեսնէին – առաջնորդներ, ուղեկիցներ կորոշէին եւ սլաշար կը պատրաստէին։ Զիս շրջապատող ընկերներէ ոմանք նոյնական կաշխատէին այդ ուղղութեամբ եւ միշտ ի հարկէ իրարմէ գաղտնի։ Անտարբեր էի դարձած բոլորովին այդ ամենի հանդէպ։ ինձի անկարելի կը թէքր հասնի անլիտանդ ոռւսական բանակը, իսկ մեռնի ճամբան թէ հոս՝ լեռներու մէջ – միեւնոյնը չէ՞ր։

Սեպտեմբերը կը մօտենար եւ ցրտերը սկսած էին։ Քարայրի մը մէջ կարճ ժամանակ մը անցուցինք հիւանդ ընկերոջ մը քով, բայց մուհածիր քիւրտերը հոն ալ փորձեր էին բարձրանալ։ Թէ եւ փախցուցինք մեր գնդակներով, բայց ստիպւեցանք թողուլ այդ քարայրն ալ։

Անցանք Մառնիկա սարերը։ Հոն պիտի հաւաքւէինք սահմանն անցնելու նախապատրաստութիւններուն համար։

Գիշերը իջնելուն պէս, Քանի ձորերով սկսանք յառաջանալ դէպի որոշւած հաւաքատեղին։ Երբ ձորի խորքը իջած, կուզէինք բարձրանալ լերան հետեւեալ թեւի վրա, եւ կանցնէինք աւերակ գոմի մը մօտէն, յանկարծ լսեցինք խուլ-աղերսական ու կից-կտուր ձայն մը։ Նախ կարծեցինք թէ քիւրտերը թակարդ են լարած մեզի

եւ շղթայի մը ձեւով շարքը երկարեցինք, ու ապա մեզմէ երկու հոգի, խիստ զգոյլ մօտեցան գոմին: Մարող ճայնը կը շարունակէր իր աղերսը հայերէն լեզով: Պաշարեցինք գոմը, քանի մը հոգի ներս մտան եւ մոմի կտոր մը վառեցին. ցեխոտ յատակին վրա փուած էր Աւրանայ Արամը . . . : Վիրաւորւած քիւրտերէն, մեր անվեհեր հայդուկը, քալելով կամ սողալով, ահագին ճամբայ էր կտրած, ծածկ մը գտնելու համար եւ միշտ այն յոյսով որ թափառող հայերէն մէկը կրնար այդ կողմերէն անցնիլ ու զինքը գտնել: Երկու վէրք ունէր, մէկը ուսին եւ միւսը՝ կուրծքին: Վէրքերը լայնաբերան էին եւ խոր. անոնց մէջ կոյտերով որդեր կը վիստային . . . Ճանչցաւ մեզ ու լացաւ: Կարծես սրբազն խորանի մը առջեւ՝ լուռ ու մունջ բոնարհած էինք մեր նահատակին դիմաց, որ անտրտունջ մահւան կը սպասէր եւ կարծես երջանիկ էր որ շրջապատւած է իր ընկերներով: Երկար նայեցաւ մեզի կիսախաւարի մէջ վառող իր բոսորային աչքերով մը մնջաց. «Իմ բանս վերջացած է .մի թողնէք զիս այսպէս, սպանեցէք մեր ձեռքով . . .»: Սարսուացինք: Ո՞վ էր որ ձեռք պիտի վերցնէր այս նւիրական կեանքին վրա:

Դուրս եկանք: Կծկեցանք գոմի դրան քով զարհուրանքով, մութին մէջ թագցնելով մեր հայեացքները, լուռ եւ մահւան պէս տըստոր: Մեր շարքերէն առաջ եկաւ Արամի փեսան, թրքական նախկին զինուր, վողահար Վահանը ու ըստւ. «Ինծի կիյնայ ազատել Արամը իր տառապանքէն»: Մտաւ ներս: Լսեցինք որ շշնջաց Արամին. «Հալաւ էրէ լինծի, իմ ազիզ ախազէրս» . . . Տամնոցի երեք հարւած. վերջացաւ . . . Մարմինը ամժոփեցինք գոմի պատին տակ մեր փորած գերեզմանին մէջ ու հեռացանք գլխիկոր: Այսպէս մեռաւ Տարօնի Արամը:

Մեր համախմբման արդիւնքն այն եղաւ, որ Մարտիրոս վարժապետի խումբը մեկնեցաւ դէպի ուսւական բանակ: Նոր յոյս մըն ալ անոր կապեցինք եւ անցանք Շխիձոր: Խոր ձոր մըն էր դէպի Սասուն տանող, որուն յատակը շատ փոքր ու նեղ պուրակ մը կար: Հոն մըտանք եւ չորցած առուի մը մէջ պառկեցանք՝ յոզնաբեկ ու ջախջախւած: Երկիւղի ու վտանգի գաղափարը կորսնցուցած էինք. մէքենայական էին մեր շարժումները, մեքենայական էին եւ մեր միտքերը, որ այլեւս չէին աշխատէր: Գիշերաը վիկիներու նման յամը եւ արձաններու պէս անզգայ ու անտարբեր էինք:

Ցորեկ էր, երբ բազմաթիւ հրացաններու որոտը արթնցուց մեզ: Հաշիւ չը տւինք, թէ ուրիէ էր, մինչեւ որ գնդակները սկսկցին ծեծել մեր քովերը: Մատնւած էինք, յարձակում մըն էր, թէ՞ քիւրտերը

գնդակներով կը խուզարկէին պուրակը։ Հրաշք էր, որ ոչ մէկիս չի դպաւ տասնեակներով արձակւած զնդակներէն եւ ոչ մէկը։ Մեր կողմէ՝ ո՛չ մէկ ձայն։ Տաս բուզէ հազիւ տեւեց ու ձայները լռեցին։ Այդ ատենն էր որ միջոց ունեցանք վեր նայելու։ Լեռներու թեւերով ձորը կիշնէք քիւրտերու երկար շարան մը, բայց մեղմէ հեռու էին եւ վտանգը անցած էր։

Գիշերը, երբ թողինք պուրակը եւ բարձրացանք լերան թեւերուն վրա, հանդիպեցանք Սասունէն եկած երկու երիտասարդներու. սուրհանդակներ էին Ռուբէնէն զրկւած։ Երկրորդ անգամն էր որ կուզային մեզ փնտուելու։ Ռուբէնը կը հարցնէր թէ ո՞ղջ ենք. եւ կուզէր իմանալ թէ կրնա՞յ մեր քովը իշնել։ Սուրհանդակները պատմեցին, որ Սասունի ջարդէն վերջ, Ռուբէնը Փեթարի Մանուկի, Ախոյի, Զոլոյի, Մուշեղի եւ ուրիշ մէկ քանիներու հետ պահւեր է քարանձաւներու մէջ, բայց անկարելի է հոն աւելի երկար մնալ. քիւրտերը որսկան չներու պէս ամէն քար կը հոտոտեն։

Գրեցի որ գան։ Քանի մը օրէն եկան անոնք՝ բզբուած ու տառապած։

(Շարունակելի)

Փարիզ

